

Două ipostaze ale libertății traducătorului biblic:
sinonimizare și *pia interpretatio*
Studiu de caz: vechile traduceri românești
ale cărților 1 și 2 Regi (Ms. 45 și Biblia de la 1688)

Adrian MURARU

*The paper tries to identify the strategies used by the Wallachian translator of Septuagint (Ms. 45) in order to elude the pervading 'literalism' of the biblical translation in the pre-modern age. The use of synonyms and the **pia interpretatio** principle, as observed in the first two books of Kings (Ms. 45 version), indicate two key aspects of the freedom of the biblical translator.*

Prezentarea de față este rezultatul efortului de comentare a vechilor traduceri românești ale Scripturii (Ms. 45, Ms. 4389, Biblia de la 1688) în cadrul echipei ce realizează volumul al optulea al seriei Monumenta Linguae Dacoromanie (1 și 2 Regi). Textul încearcă să surprindă câteva caracteristici ale traducerilor vechi românești ale Bibliei, dincolo de literalitatea traducerii (în cazul B1688 și, în special, în cazul Ms. 45). Această literalitate, care în opinia majorității cercetătorilor se datorează unui servilism ce degradează tălmăcirea, își poate avea explicația nu numai în modul în care limba română se înfățișa în secolul al șaptesprezecelea, ci și într-o filosofie a traducerii care considera că traducerea contextuală (ce implică plasarea Bibliei grecești în contextul grecesc interpretativ) este singura dezirabilă. În fapt, această perspectivă contextuală pare a fi dictată nu numai de simțul filologic al traducătorului, ci și, foarte posibil, de azeziunea la o concepție teologică tradițională, care vede în Scriptură și în comentariul autorizat al acesteia două realități complementare. Astfel, Scriptura nu poate fi înțeleasă (și tradusă) în afara literaturii interpretative canonice (de tip patristic), iar literatura patristică poate fi înțeleasă doar asumând premisa unei scrieri revelate, Scriptura.

Așadar, această dublă exigență, filologică și teologică, a determinat traducerea Scripturilor (în cazul Ms. 45 și a B1688) într-un registru care poate fi considerat „literal”: tălmăcitorul urmează fidel topica grecească, distribuția genurilor în text, observând chiar și articolul grecesc, ce apare în tălmăcirea românească atunci când el este prezent în textul grecesc și este evitat atunci când el nu marchează versiunea

elină a Bibliei¹. Acest efort capătă un plus de semnificație atunci când este observată minuția analizei aplicate textului grecesc al Bibliei de către exegeza conexasă, minuție pe care vechii traducători ai scrierii revelate par să o fi luat în considerare atunci când și-au propus traducerea Scripturilor. „Literalismului” i se adaugă, ca un corolar, uniformitatea terminologică: observând că aceeași exegeză de autoritate își construiește analiza pe observarea ocurențelor unui termen în textul revelat, traducătorul român a fost constrâns să urmeze, în măsura posibilului, principiul „biunivocității”: unui termen din greacă trebuie să-i corespundă un singur termen în română. De neînțeles din perspectivă modernă (care vede în textul biblic mai degrabă o operă de artă), acest corolar, al „biunivocității”, trebuie asumat atunci când textul biblic este citit contextual, în conexiune cu literatura ce îl explică. Or, această literatură folosește adesea procedeul (comun în exegeza antică) înșierii ocurențelor unui termen biblic, în intenția de a-i clarifica semnificantul.

Este însă important de observat că principiul „biunivocității”, de neevitat într-o astfel de filosofie a traducerii, nu este urmat orbește. Există situații în care traducătorul, în lipsa unui bun echivalent în română pentru un termen grecesc, se abate de la acest principiu, altfel foarte important, și oferă mai multe echivalări unui termen din original. Mai mult, traducătorul (în special cel al Ms. 45) folosește sinonimizarea în același verset (sau în versete alăturate) atunci când termenul grecesc are două sau mai multe ocurențe. Această sinonimizare nu pare a fi una cu efect „artistic”, ci este determinată de imposibilitatea traducătorului, altfel un excelent cunoscător al limbii grecești, de a oferi un echivalent potrivit în limba română. *Stricto sensu*, procedura, deși poate fi numită „sinonimizare” (oferă două sau mai multe echivalări pentru același termen), are mai mult de-a face cu insuficiența lexicală a limbii române a secolului al șaptesprezecelea: traducerile oferite aceluiași termen sînt, la limită, sinonimice, însă ele exprimă mai degrabă neputința unei echivalări precise.

Așadar, fidelitatea echivalării a textelor biblice evidentă în vechile traduceri ține cont de contextul lingvistic: „limba-țintă” a traducerii, neavînd amplitudinea limbii grecești, determină traducătorul, altfel convins de necesitatea „literalității”, a echivalării „biunivoce”, să utilizeze echivalarea prin aproximare („sinonimizare”). Acest factor obiectiv (situația limbii române în secolul al șaptesprezecelea) determină acțiunea de traducere. Însă nu numai factori „obiectivi” relativizează literalismul traducerii, fidelitatea față de original, ci și factori subiectivi. Acolo unde textul biblic este neconvenabil (în ordinea rațiunii, dar mai ales în ordinea credinței), traducătorul este înclinat să ofere o *pia interpretatio* a acestuia. Acest tip de determinare, subiectiv, adăugată determinării exterioare (cauzate de situația

¹ Comunicarea făcută cu ocazia colocviului „Nicolae Milescu” (17 octombrie 2008) la ICR București discută, printre altele, tocmai această fidelă urmare a originalului grecesc în cazul articolului, discutînd mai multe spețe în care Ms. 45 echivalează atent Septuaginta (distincția practică de traducător în cazul verbelor existenței, ei)=nai și gi/gnomai, observarea situației, articulate ori nu, a numelor și participiilor grecești). Textul de față este un pandant al acestei comunicări, ce insistă asupra „literalismului” vechilor traduceri le Bibliei.

lexicului limbii române a secolului al șaptesprezecelea) oferă indicații despre tipul de libertate asumat de traducător. Obligat la „literalism”, la „biunivocitate”, el suspendă aceste condiții ale traducerii atunci când lexicul limbii române nu poate oferi o bună echivalare pentru un termen grecesc sau atunci când sensibilitatea sa religioasă este afectată de „scandalul” ce l-ar putea produce o traducere exactă.

Pentru a exemplifica „sinonimizarea” oferită de traducătorii români (în special de cei ai Ms. 45), voi utiliza două exemple din cartea 1 Regi. Primul poate fi citit la versetul 15,33: „Și dzise Samuil cătră el: „Agag, în ce chip au făcut fără ficiori muieri sabiia ta, așa să va desfeciori den muieri maica ta”. Și au junghiat Samuil pre Agag înaintea Domnului, în Galgala” (Ms. 45; B1688 prezintă o formă proximă). Verbul grecesc ἀτεχνόω, ‘las fără copii’, are două ocurențe în acest verset, fiind tradus în B1688 și Ms. 45 în două modalități, sintetic și analitic. Sintetic, termenul este tălmăcit prin observarea caracterului compus al acestuia: *α* *privativum* este echivalat cu prefixul verbal ‘des-’, iar verbul τεχνόω, derivat de la substantivul τέκνον, este tradus plecând de la substantivul ‘fecior’. De aici verbul ‘a desfeciori’. Anterior, cele două traduceri au folosit, în același verset, echivalarea analitică *au făcut fără feciori*. Versiunea contemporană, Ms. 4389, nu este tentată de modalitatea sintetică de echivalare, traducând cele două ocurențe prin *au făcut ... fără de feciori și va fi ... fără de fecior*. Despre eșecul inovației lingvistice din B1688 și Ms. 45 vorbește tradiția biblică românească (B1760, B1819, B1874, B1914, B1921, B1926, B1936, B1939): modalitatea sintetică de redare a verbului grecesc este abandonată.

Cel de-al doilea exemplu se află în capitolul următor (1Rg. 16,14-15): „Și duhul Domnului s-au depărtat de la Saul și-l zugruma⁵ pre el duh rău de la Domnul. Și dziseră slugile lui Saul cătră el: „Iată, duh rău de la Domnul nădușăște pre tine”. Verbul πνίγειν, ce apare în ambele versete, semnifică acțiunea prin care respirația este împiedicată, adică ‘a sufoca’, ‘a sugruma’, ‘a îneca’, existînd și un sens metaforic al acestui verb, ‘a chinui’ (vezi și 1 Reg. 16,23). Este interesant de observat caracterul „experimental” al traducerii oferite de Ms. 45. În vreme ce B1688 redă consecvent verbul elin prin *a sugruma*, Ms. 45 echivalează mai întîi acest verb cu *a zugruma*, apoi cu *a năduși* (v. și nota marginală, care amintește o a treia echivalare posibilă, plecînd de la verbul ‘a îneca’).

Aceeași încercare de aproximare a semnificației prin sinonime este evidentă și în cazul 1 Reg. 15,33: autorul Ms. 45, deși conștient de utilitatea consecvenței terminologice, necesară în înțelegerea exegezei adiacente, încearcă să ofere, în situațiile în care acest lucru era necesar (inexistența unui echivalent semantic în limba română a sec. al XVII-lea, incertitudinea asupra semnificației vizate de autorul LXX), o serie de traduceri menite a semnaliza dificultatea. În cazul de față, verbul grec are, foarte probabil, semnificația ‘a sufoca’: în lipsa lui, scriitorii Ms. 45 folosesc trei sinonime disponibile lor. Trebuie observat că și Ms. 4389, varianta contemporană Ms. 45 și B1688, oferă două echivalări verbului grec, *a sugruma* și *a năcăji*, însă acestea, nefăcînd parte dintr-o familie sinonimică, nu trădează dilema Ms. 45, ci mai degrabă tenta stilizantă a traducătorului. De remarcat că tradiția

biblică românească este divergentă în redarea acestui verb: B1760 folosește verbul *a scutura*, B1819 traduce *a zugruma*, B1874 are echivalările *a munci* și *a înspăimînta* (ca și B1921), B1914 traduce *a chinui*, B1926 prezintă verbul *a munci*, B1936 oferă versiunea *a turbura*, B1939 traduce *a chinui* și *a turbura*.

Cele două exemple indică modalitatea în care traducătorul încearcă, împotriva principiilor urmate scrupulos, să găsească cea mai bună echivalare în limba română a termenilor grecești: „sinonimizarea” indică astfel dificultatea tălmăcirii unor termeni și nu propensiunea comună spre calofilismul biblic. Determinarea adusă de lexic este importantă, ea afectînd aplicarea generală a principiului „biunivocității”, atît de important din perspectiva aplicării unei perspective contextuale a traducerii.

Însă libertatea traducătorului nu este determinată doar „obiectiv”, de masa lexicală (și de semantică subiacentă) a limbii române, ci și „subiectiv”, de aprehensiunile traducătorului, care se vede pus în dificultate în fața unor pasaje ce contravin opiniei răspîndite. Atunci cînd textul biblic spune altceva decît credința traducătorului, acesta se simte îndrituit să opereze modificări, translînd textul în zona inteligibilității comune (sau a eticii creștine). Iată, mai întîi, un text ce abdică de la principiile deja amintite (uniformitate terminologică) din pricina unei posibile contradicții în textul revelat. La 2Rg. 4,10 textul biblic spune: „*Căci cela ce mi-au spus mie zicînd că au murit Saul și Ionathan, și el era ca un colăcaș înaintea mea, și-l prinș pre el și-l uciș pre el în Sichilag, căruia mi se cădea mie să dau de veste bună*” (B1688; Ms. 45 are o traducere proximă). Aici este interesantă opțiunea B1688 și Ms. 45 pentru traducerea participiului *εὐαγγελιζόμενος*, redat prin *colăcaș*, deși un alt termen ce provine de la aceeași temă, prezent în același verset, *εὐαγγέλια*, este tradus prin observarea compunerii termenului folosit de LXX, așa cum procedează de obicei B1688 și Ms. 45, *veste bună* (termenul este tradus la fel și în 2 Reg. 18,27; de observat și nota marginală din Ms. 45, care insistă pe consecvența terminologică, propunînd echivalarea *bun vestitor*). Se pare însă că opțiunea pentru sinonimizare este forțată de context: vestirea unei morți nu poate fi o ‘veste bună’, așa că traducătorii preferă echivalarea prin *colăcaș*. Aceasta deși textul grecesc pune înaintea termenul discutat conjuncția *ὥς*, care poate duce participiul grecesc în registru subiectiv: cei ce aduceau vestea uciderii lui Saul considerau că aduc o ‘veste bună’. Ms. 4389, contemporan B1688 și Ms. 45, traduce, urmînd eventual VULG. (*qui putabat se prospera nuntiare*), *el gîndiia că-mi spune veste bună*.

Este evident că opțiunea B1688 și Ms. 45 este condusă de înțelegerea pe care o dau textului: pentru a evita contradicția, traducătorii se depărtează de la principiul uniformității terminologice (observat totuși de corectorul Ms. 45) și ne oferă o versiune „purificată” de orice posibil nonsens. Însă nu scandalul rațiunii este evitat cu predilecție de către traducători, ci acela al moralității. Există pasaje care puteau scandaliza cititorul. Iată, spre exemplu, versetul 18,14 din 1Rg.: „Și-i era David întru toate căile lui pricepîndu-să, și Domnul era cu el” (B1688; versiunea Ms. 45 este proximă). Opțiunea B1688 și Ms. 45 pentru traducerea unui participiu grec, *συνιῶν* (cu varianta grafică atestată *συνιῶν*) prin „pricepîndu-să” este discutabilă,

de vreme ce acesta poate fi identificat în paradigma verbului *σύνειμι*, ‘merg împreună cu’, ori a verbului identic formal, *σύνειμι*, ‘sînt împreună cu’, ‘trăiesc împreună cu’, adecvîndu-se, din punct de vedere semantic, contextului. Traducătorii B1688 și Ms. 45 preferă să-l considere ca participiu al verbului *συνίημι*, care semnifică ‘înțeleg’. Însă participiul acestui verb este *συνίων*, conform dicționarelor moderne (v. LIDDELL-SCOTT, s.v. *συνίημι*): această formă participială se impune, în cazul acestui verset, abia în edițiile recente ale LXX, dar nu și în FRANKF.. Este însă drept că unele explicații lexicografice ale anticilor indică forma *συνίων* ca participiu al lui *συνίημι*, ‘înțeleg’ (v. Origen, *Selecta in Psalmos*, 40; Hesyhius, *Lexicon*, s.v. *συνίων*; este posibilă o deplasare, prin transmisie manuscrisă, a accentului, dar și o contagiune semantică, favorizată de similaritatea grafică: Didim cel Orb dă mărturie, în *Commentarium in Psalmos*, 40, că *συνίων* era înțeles ca ‘trăind în comuniune’).

Același capitol, 1Rg. 18, ne înfățișează, la v. 5, într-un context similar, forma *συνῆκεν*, care este aoristul 1 al lui *συνίημι*, iar opțiunea traducătorilor poată fi justificată prin observarea acestei ocurențe, precedente, a verbului *συνίημι* (ar merita însă menționat că unele manuscrise ale LXX au și la v. 5 participiul ambiguu *συνίων* și nu neechivocul *συνῆκεν*). De altfel, versetul următor cuprinde o altă ocurență a verbului *συνίημι*: un alt motiv pentru traducerea oferită de B1688 și Ms. 45.

O altă rațiune, și cea determinantă, se pare, pentru această echivalare poate fi aflată în nuanța sexuală a verbului evitat, *σύνειμι*, ‘sînt împreună cu’, ‘trăiesc împreună cu’, ‘întrețin relații sexuale’, de evitat pentru un cuget pios. Oricum, unele exegeze antice înțeleg participiul acestui loc biblic ca semnificînd ‘trăiesc împreună cu’ (Theodoret al Cirului, *Quaestiones in libros Regnorum et Paralipomenon*, 1, 46; *Interpretatio in Psalmos*, 40). Ms. 4389, contemporan B1688 și Ms. 45, urmează, habitual, tradiția VULG.: *prudenter agebat*.

Ca și cea mai mare parte a tradiției biblice românești: B1760 traduce *înțelepțeaste se purta* (B1936 are *se purta cu chibzuință*), iar B1921 prezintă echivalarea *eră norocit* (ca și B1874, cu varianta *avea noroc* în B1939). B1926 are *izbutea în tot ce făcea*. Nici măcar versiunile ce își asumă ca text de bază LXX nu reușesc să ofere o altă echivalare: în urmarea tradiției biblice latine, ele traduc *înțelepțeaste se purta* (B1819) și *înțelepțeaste se purta* (B1914). Așadar, nuanța sexuală a participiului a determinat includerea lui într-o altă paradigmă verbală, benignă.

Aceeași operație este evidentă în cazul versetului 1,26 din 2Rg., în cazul Ms. 45: „*Dorescu pre tine, frate-mieu, Jonathan! Te înfrîmșești mie foarte, să minună libovul tău mie mai mult decît dragostea muierilor*”. Versetul a contrariat cititorii (și traducătorii), de vreme ce contrapune dragostea față de Jonathan iubirii arătate femeilor. Astfel, deși termenul folosit pentru a desemna relația afectivă este același în greacă, *ἀγάπησις*, Ms. 45 ține să ofere două echivalări acestuia, traducîndu-l mai întîi *libovul*, apoi *dragostea*. Această opțiune, ce contravine în mod evident principiilor versiunii Ms. 45, indică rezerva traducătorului în fața acestui verset.

Este interesant de observat că sinonimizarea mai este înfățișată în acest loc în câteva traduceri din tradiția biblică românească, în pofida textului de bază utilizat: B1760 folosește, restructurând sintactic enunțul, dubletul *cel iubit / dragostea*, iar B1939 propune un alt dublet, *iubirea / dragostea*.

Unii autori ecleziastici vor anula comparativul din textele biblice antice, punând egalitate între iubirea față de Ionathan și iubirea arătată femeilor: Theodoret al Cirului, asumându-și această formă a versetului (ἔπεσεν ἡ ἀγάπη σου ἐπ' ἐμέ, ὡς ἡ ἀγάπη τῶν γυναικῶν; aceeași formă a versetului este amintită de Ioan Hrisostom, *Ad Stagirium a daemone vexatum* și în *Homiliae in Epistulam ad Ephesios*, 20, 1) consideră că aluziile ironice sînt naive, David dorind să ofere aici, pentru o mai bună înțelegere a sentimentelor sale, o comparație: așa cum bărbatul și femeia se unesc strîns, din poruncă divină, tot așa și Ionathan a fost sufletește aproape de David (Theodoret al Cirului, *Quaestiones in libros Regnorum et Paralipomenon*, 2, 7).

În rezumat, textul de față a încercat revelarea mecanismului traducerii în cazul textului biblic, în speță în cazul vechilor traduceri ale Bibliei. Dincolo de „literalismul” adesea criticat, tălmăcitorul dovedește flexibilitate. Originalul nu este înrobitor: libertatea traducătorului este evidentă în acțiunea de aproximare prin sinonimizare, dar și în interpretarea „pioasă” dată unor pasaje biblice. Traducerea textului biblic a fost (și este) atent cumpănită: „literalismul” traducătorului, dar și ecartul față textul grecesc dovedesc că vechile tălmăcirii ale Scripturii sînt opere vii, rod al meditației intense asupra cuvîntului revelat.

Bibliografie

Mss. românești

Ms. 45 = Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Române, fondul Blaj, *Manuscrisul românesc nr. 45*; conține traducerea integrală a *Vechiului Testament*, efectuată de Nicolae Milescu și revizuită de un anonim moldovean (probabil Dosoftei) în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Ms. 4389 = Biblioteca Academiei Române, *Manuscrisul românesc nr. 4389*; conține traducerea integrală a *Vechiului Testament*, efectuată după slavonă și latină de un anonim muntean (probabil Daniil Andrean Panoneanul), în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Ediții ale Bibliei

1. Greacă, latină

FRANKF. = *Divinae Scripturae nempe Veteris ac Novi Testamenti omnia, Graece, a viro doctissimo recognita et emendata, variisque lectionibus aucta et illustra, Frankofurti ad Moenum, apud Andreae Wecheli haeredes, 1597.*

Septuaginta, id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes. Edidit Alfred Rahlfs, Stuttgart, 1979.

VULG. = *Bibliorum Sacrorum juxta Vulgatam clementinam nova editio* (...), curavit Aloisius Grammatica, Typis polyglotis Vaticanis, 1929 [textul este identic cu *Biblia ad vetustissima exemplaria castigata* (...), Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1565, utilizat de autorul Ms. 4389].

2. Română

- B1688 = *Biblia ádecă Dumnezeiasca Scriptură a ceii Vechi și ale ceii Noao Leage, toate care s-au tălmăcit dupre limba elinească spre înțelegerea limbii rumânești, cu porunca preabunului Domn Ioan Șărban Cantacozino Basarabă Voievod* (...), București, 1688 [ediție modernă: Institutul Biblic și de misiune al BOR, București, 1988].
- B1760 = *Biblia Vulgata (Blaj, 1760-1761)*. Editor coordonator: Ioan Chindriș. Cuvînt înainte de acad. Eugen Simion. Transcrierea textului: Elena Ardeleanu, Mircea Remus Birtz, Ioan Chindriș, Elene Coșulea, Doina Grecu, Elena Mihiu, Valentina Șerban. Revizie filologică: Elena Ardeleanu, Elena Coșulea, Doina Grecu, Valentina Șerban. Vol. I-V, Editura Academiei, București, 2005 [versiune integrală a VT, realizată de un colectiv condus de episcopul Petru Pavel Aaron între anii 1760-1761].
- B1819 = *Bibliia, ádecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii vechi și a ceii noao, cu chieltuiala Rosieneștii Soțietăți a Bibliei, în Sanktpeterburg, în tipografia lui Nic. Grecea, în anul 1819, avgust, 15 zile*.
- B1874 = *Sânta Scriptură a Vechiului și a Noului Testament*. Edițiune nouă, revăzută după tecsturile originale și publicată de Societatea Biblică pentru Britania și Străinătate, Iași, 1874.
- B1914 = *Biblia adecă dumnezeiasca Scriptură a legii Vechi și a Celei Nouă, tipărită în zilele majestății sale Carol I* (...). Ediția Sfintului Sinod, București, 1914.
- B1921 = *Sfînta Scriptură a Vechiului și Noului Testament. Edițiune nouă revizuită după testurile originale și publicată de Societatea Biblică pentru Britania și Străinătate*, București, 1921.
- B1926 = *Biblia sau Sfînta Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, București, Societatea Biblică pentru Răspîndirea Bibliei în Anglia și Străinătate, 1926 [traducere de D. Cornilescu, nementionat].
- B1936 = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și a Noului Testament* (traducători: Nicodim Munteanu, Gala Galaction, Vasile Radu), București, 1936.
- B1939 = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și a Noului Testament*, tradusă după textele originale ebraice și grecești de preoții profesori Vasile Radu și Gala Galaction, din înalta inițiativă a Majestății sale Regelui Carol II, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1939.

Dicționare

- Hesyhios, *Lexicon* (P-W), vol. 3-4, ed. M. Schmidt, Halle, 1861 (vol. 3), 1862 (vol. 4) (repr. Hakkert, Amsterdam, 1965).
- LIDDELL-SCOTT = H.G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*. With a revised Supplement, Oxford, 1996.

Surse secundare

Didim cel Orb, *Commentarii in Psalmos* (40-44.4), ed. M. Gronewald, *Papyrologische Texte und Abhandlungen*, 12, Habelt, Bonn, 1970.

Ioan Hrisostom, *Ad Stagirium a daemone vexatum*, în PG 47, coll. 423-494.

Ioan Hrisostom, *Homiliae in Epistulam ad Ephesios* (homiliae 1-24), în PG 62, coll. 9-176.

Origen, *Selecta in Psalmos 1-150* [Dub.], ed. J. B. Pitra, în *Analecta sacra spicilegio Solesmensi parata* 2-3, Paris, Venice, 1883 (vol. 3), 1884 (vol. 2) (repr. Gregg Press, Farnborough, 1966).

Theodoret al Cirului, *Interpretatio in Psalmos*, în PG 80, coll. 857-1997.

Theodoret al Cirului, *Quaestiones in libros Regnorum et Paralipomenon*, în PG 80, coll. 528-858.